

El compromís artístic de Joan Commeleran amb Catalunya durant la guerra civil (1936-1939)

Joan Commeleran's artistic commitment to Catalonia during the Spanish civil war (1936-1939)

José Miguel Santacreu Soler

Universitat d'Alacant

Departament d'Humanitats Contemporànies

✉ jm.santacreu@ua.es

Rebut: 20/01/2019

Acceptat: 01/04/2019

Resum

Commeleran és un dels nombrosos artistes plàstics catalans oblidats per la tradició acadèmica. El seu compromís artístic amb Catalunya durant la guerra civil encara no ha rebut el reconeixement que mereix. Els seus dibuixos constitueixen una visió vigorosa i personal del temps viscut, motiu pel qual li dediquem el present article. L'objectiu és recuperar i donar a conèixer les seues creacions artístiques més significatives dels temps de guerra; perquè són una documentació gràfica de les vivències de les persones no combatents durant la guerra a Catalunya, d'algunes activitats culturals organitzades per la Generalitat de Catalunya i de la pràctica per part dels catòlics d'un intimisme religiós en la rereguarda republicana.

Paraules Clau: Commeleran – Guerra Civil Espanyola – Barcelona – documentació gràfica

Abstract

Commeleran is one of the numerous Catalan plastic artists forgotten by the academic tradition. His artistic commitment to Catalonia during the civil war still has not received the recognition he deserves. His drawings constitute a vigorous and personal vision of the time lived, which is why we dedicate this article to him. The objective is to recover and publicize his most significant artistic creations of war times; because they are a graphic documentation of the experiences of non-combatants during the war in Catalonia, of some cultural activities organized by the Generalitat of Catalonia and of the practice for Catholics of religious intimacy in the republican rearguard.

Keywords: Spanish civil war - Barcelona – graphic documentation

Joan Commeleran Carrera (Barcelona, 1902 – 1992)¹ va ser un dibuixant, il·lustrador i pintor català membre d'una família de gran tradició artística. Va assolir rellevància a Barcelona durant la Segona República amb un estil expressionista figuratiu d'estètica propera al naïf, amb què va trencar la tradició acadèmica familiar noucentista. Els seus temes predilectes durant la Segona República van ser els paisatges urbans amb escenes animades, els cafès concert, les festes majors, els diumenges a la platja i les dones dels suburbis de Barcelona. Amb aquestes temàtiques i l'expressionisme figuratiu es va involucrar en les avantguardes de l'art català desenvolupades entre 1917 i 1970 a Barcelona amb una base cultural impregnada pel catalanisme conservador; però actualment la seua obra no és molt coneguda. Encara no ha estat estudiada com mereix ni s'ha desvelat la seua aportació com cal en la Història de l'Art. És un dels nombrosos artistes plàstics catalans oblidats per la tradició acadèmica.

En el volum 8 de *la Historia de l'Art Català* dedicat a l'època de les avantguardes (1917-1970), coordinada per Francesc Miralles (1998), no se li presta l'atenció que mereix. Solament l'esmenta en algunes pàgines disperses. Segons la informació anotada en aquestes pàgines, en 1932 Commeleran va ser un dels cinc fundadors del Grup d'Artistes Independents juntament amb altres dos pintors –Josep Gausachs Armengol (Barcelona, 1891 – Santo Domingo, 1959) i Francesc Camps Ribera (Barcelona, 1895 – 1991)– i dos escultors –Josep Granyer Giralte (Barcelona, 1899 – 1983) i Martí Llauredó Mariscot (Barcelona, 1903 – 1957). El grup va efectuar la primera exposició en octubre del mateix any a la Llibreria Catalònia de Barcelona. L'exposició va passar en novembre a Olot i en desembre a Mataró. A partir de 1933 el grup va exposar en la Sala Gaspar de Barcelona de forma periòdica (Miralles, 1998: 128-129).

També hi esmenta que Commeleran va publicar en el setmanari *Mirador* en octubre de 1936 un article sobre el valor intrínsec de l'art (Miralles, 1998: 167). El setmanari havia estat intervingut pels membres del PSUC després de començar la guerra. Allí Commeleran es va manifestar obertament antifeixista i es va situar al costat del moviment revolucionari iniciat. La darrera informació en el volum sobre Commeleran és que va guanyar un premi en l'Exposició del Dibuix i del Gravat de 1938 organitzada per la Generalitat de Catalunya i l'Ajuntament de Barcelona (Miralles, 1998: 170-171).

El volum es limita a donar-nos la mateixa visió que ja va aportar José María Garrut (1974: 161 i 381) en el llibre *Dos siglos de pintura catalana (XIX y XX)* publicat quan el pintor encara estava en actiu. Ni Miralles (1998) ni Garrut (1974) esmenten que Commeleran es va involucrar durant la Segona República en les exposicions del Saló de Montjuïc de Bar-

1. *Gran Enciclopèdia Catalana*: [URL: <http://www.enciclopedia.cat/>] Accés el 2 d'agost de 2018. La majoria de les dates de naixement i mort de les persones que s'esmenten en el meu estudi procedeixen d'aquesta font, la qual ja no inclouré a peu de pàgina per a evitar reiteracions en els casos futurs. Si el lector vol ampliar la informació sobre les persones incloses pot consultar la veu escaient de l'enciclopèdia.

celona, el qual reunia anualment els artistes més innovadors de la ciutat. Ni que en 1936 va signar el "Manifest de l'Associació Intel·lectual per a la Defensa de la Cultura" publicat en el diari *La Vanguardia* el 4 d'agost de 1936. Ni que durant la guerra de 1936-1939 va col·laborar com a dibuixant afiliat a la UGT en les revistes culturals *Nova Iberia* del Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya i *Meridià*, la tribuna del Front Intel·lectual Antifeixista de Barcelona a partir de gener de 1938; a més de la col·laboració en el setmanari *Mirador*. Tampoc diuen res sobre els seus dibuixos del natural amb què va donar testimoni dels moments viscuts, tant en la rereguarda barcelonina com en els municipis del front de guerra i en la immediata postguerra.

Commeleran va ser l'únic dels tres pintors del Grup d'Artistes Independents que no va marxar a l'exili ni durant la guerra ni després. Va mantenir el seu avantguardisme independent, fins i tot durant el Franquisme; és a dir, no va ser un pintor del Franquisme sinó un pintor sota el Franquisme. A la Barcelona de postguerra va poder sobreviure venent bodegons, paisatges costumistes urbans i, principalment, dedicant-se a la realització de pintures murals religioses en les esglésies per encàrrec i dibuixos sobre el Camí de Santiago per encàrrec, motiu pel qual l'historiador de l'art Luis Monreal Tejada (Saragossa, 1912 – Barcelona, 2005) el va definir com "El pintor peregrino" en una felicitació nadalenca publicada l'any de la mort de Commeleran (Monreal, 1992). D'entre les seues pintures murals religioses que encara existeixen, són especialment significatius els àngels de la capella del Santíssim Sagrament de la basílica de Santa Maria del Mar de Barcelona, un patrimoni de primera magnitud sobre l'expressionisme figuratiu en l'art religiós català de la postguerra en perill de desaparició actualment.²

A partir de 1954 va aconseguir establir-se econòmicament; perquè va entrar en l'antiga escola de la Llotja de Barcelona com a professor de litografia, una plaça docent consolidada en guanyar un concurs oposició l'any 1958.³ Des de llavors, va exercir-hi fins la jubilació a finals de la dècada de 1960 i es va prodigar poc en les galeries d'art, les quals havia freqüentat anteriorment a l'obtenció de la plaça.

Durant els primer anys de la Monarquia Parlamentària, en octubre 1980, es va organitzar una exposició col·lectiva antològica d'homenatge al Grup d'Artistes Independents en la Pedrera de Barcelona (Gutiérrez, 1980: 29 i Giralt-Miracle, 1980: 20). Els membres fundadors Josep Gausachs Armengol i Martí Llauredó Mariscot ja eren morts; però l'escultor Josep Granyer Giralt i els pintors Francesc Camps Ribera i Joan Commeleran van poder gaudir del retrobament 45 anys després de la darrera exposició col·lectiva celebrada pel grup abans de la guerra, l'exili i el franquisme, que van impedir-ne la continuïtat.

2. He visitat la capella el 21 d'agost de 2018 per a estudiar els mural i l'estat de la capella és lamentable.
3. BOE 151 25/06/1959 p. 9022: "Orden de 5 de junio de 1959 por la que se nombra, en virtud de oposición libre, Profesor de entrada "Litografía" de la Escuela de Artes y Oficios de Barcelona a don Juan Commeleran Carrera". Signa el director general de Belles Arts Rubio García-Mina.

Commeleran va morir el 18 de febrer de 1992 sense que el seu compromís artístic expressionista figuratiu, independent, social, catòlic i català haja rebut el reconeixement que mereix, sobre tot el de l'etapa de la Guerra Civil sobre la qual ens ha llegat una visió vigorosa i personal del temps viscut, motiu pel qual li dediquem el present article. L'objectiu de l'article és recuperar i donar a conèixer els seus dibuixos originals més significatius dels temps de guerra i les seues il·lustracions impreses en les revistes i periòdics catalans de l'època.

L'única referència a la seua mort que hem localitzat són les notes necrològiques contractades per la mateixa família del finat en els exemplars de premsa catalana del dimecres 19 de febrer de 1992, com *Avui*⁴ o *La Vanguardia*⁵ –el mateix diari que havia informat puntualment sobre els seus èxits artístics durant la Segona República i la postguerra però que en 1992 no va publicar cap notícia del finat ni cap article d'homenatge. L'únic article que he localitzat que va reivindicar la necessitat és el de Joan Perucho Gutiérrez (Barcelona, 1920 – 2003) publicat en la secció “La portada tancada: Commeleran” del diari *Avui* el 5 d'octubre de 1991, pocs mesos abans de morir el pintor, quan tenia 89 anys i vivia senzillament en el seu silenci. Perucho va qualificar Commeleran com “un dels nostres prestigiosos i juvenils veterans que atresoren la memòria del país, que és Catalunya” i va manifestar la necessitat de “revestir-lo de la dignitat civil que li pertoca i mereix” (Perucho, 1991).

LA GUERRA DE 1936 VA TRASBALSAR LA FONT D'INGRESSOS DE COMMELERAN

Abans de la guerra de 1936 Joan Commeleran ja havia aconseguit viure de les seues creacions, sobretot dels dibuixos que li compraven els col·leccionistes i els subscriptors del Grup d'Artistes Independents. El dibuix, econòmicament més assequible, li va permetre la formació d'una clientela nombrosa. L'objectiu dels cinc artistes del grup era poder entrar en els certàmens oficials i crear una cartera de clients fixes amb quotes mensuals. La fórmula havia sigut importada de París. Tenia el precedent a Barcelona d'una organització promoguda per Joan Merli Pahissa (Barcelona 1901-1995), amic de Commeleran, crític d'art i marxant (Spiegel, 2001).

El Grup d'Artistes Independents va aconseguir reunir una selecció d'amants de l'art que pagaven una quota de 25 pessetes mensuals pel dret a rebre dues obres a l'any (escultura o pintura indistintament), més dos dibuixos, en total quatre obres escollides d'acord amb un sorteig dels subscriptors que ordenava la seua prioritat per a triar entre les obres exposades pels artistes periòdicament (Isus, 2012: 48-40). Es van presentar a la societat barcelonina per primer vegada l'octubre de 1932 en la Llibreria Catalònia (Gifre-

4. *Avui* (diari), 19-02-1992, 5138: 20: “Necrológicas. Joan Commeleran i Carrera”.

5. *La Vanguardia* (diari), 19-02-1992, 39566: 20: “Necrológicas. Joan Commeleran i Carrera”.

dà, 1932: 7) i el setembre de 1933 en la Sala Gaspar (Gual, 1933: 7) amb una exposició col·lectiva, on van satisfer els anhels col·leccionistes de llurs primers subscriptors econòmics. Segons un comentari fet dos anys més tard pel crític d'art i també pintor Rafael Benet Vancells (Terrassa, 1889 – Barcelona, 1979) publicat en *La Veu de Catalunya* el 27 de juny de 1935, el grup reunia la signatura d'alguns artistes de talent, els quals havien descartat el marxant de les seves vendes. Eren ells, els artistes, sense intermediari, els qui s'entenen amb els amateurs mitjançant una subscripció mensual. D'aquesta manera, sense un esforç massa marcat, tota fortuna mitjana podia obtenir una col·lecció interessant d'es-cultures i pintures [i els dibuixos d'en Commeleran].⁶

La Sala Gaspar, creada l'any 1907 per Joan Gaspar Xalabarder en la tenda de marcs que tenia en el carrer Consell de Cent 323, va mostrar una gran inquietud renovadora durant la Segona República amb l'ajuda del seu fill adolescent Miquel i del seu nebot Joan Gaspar Paronella, també adolescent, els quals van organitzar anualment les mostres del grup des de setembre de 1933 (Permanyer, 1987: 31).

Commeleran també pintava figures, retrats, bodegons i paisatges a l'oli que comercialitzava a banda del grup en diverses galeries d'art i en el Saló de Montjuïc (Montmany, et al. 1999, 2002). Aquest saló, celebrat anualment a la ciutat comtal, va ser un lloc de trobada dels artistes plàstics innovadors. Commeleran en formava part i era un impulsor actiu de les Exposicions de Primavera promogudes a partir de 1932 per la Junta Municipal d'Exposicions d'Art de Barcelona amb convocatòries anuals. Les Exposicions de Primavera estaven dividides en dos salons: el Saló de Montjuïc, més innovador i avant-guardista, i el de Barcelona, més conservador. Allí coincidien tots els anys la majoria dels artistes plàstics catalans, tant els innovadors en el Saló de Montjuïc com els conservadors en el de Barcelona.

Joan Commeleran va ser un dels participants assidus del Saló de Montjuïc, es a dir, del saló dels innovadors i dels avantguardistes. Mai no hi va faltar (Junta Municipal d'Exposicions d'Art, 1932: 7, 1933: 13, 1934: 14, 1935: 14). Hi va acudir amb puntualitat des de la primera edició en 1932 fins la darrera, celebrada ja en temps de pre-guerra (Benet, 2006: 6-11). A més a més, va ser vice-secretari del comitè directiu del Saló de Montjuïc de 1933 i vocal en els de 1934 i 1935, any en què dimití la junta directiva per complet i se'n nomenà una de nova per al Saló de 1936 (Junta Municipal d'Exposicions d'Art, 1936: 4).⁷

L'estiu de 1936, quan va esclatar la guerra, Joan Commeleran ja estava ben considerat en el món de l'art barceloní, tant pels col·leccionistes, els crítics, els galeristes més avantguardistes i els polítics. Un fet rellevant és que va ser un dels pintors catalans seleccionats per a participar en l'exposició de la Societat d'Artistes Ibèrics a París (Musée du Jeu de Paume, 1936) organitzada pel crític d'art Manuel Abril García (Madrid, 1884 – 1943). A París va exposar l'obra *Crepuscle* (Pérez Segura, 2002: 232). L'exposició va ser

6. Podeu consultar la reproducció del text publicat en la pàgina 8 de *La Veu de Catalunya* el 27/06/1935 en (Benet, 2006: 237).

7. *La Vanguardia* (diari), 27-06-1935, 22243: 16: "Nueva junta directiva del Salón de Montjuich".

clausurada el 5 d'abril de 1936, tres mesos abans del començament de la guerra civil que ho va trasbalsar tot l'estiu del mateix 1936 y que va truncar la trajectòria artística ascendent de Commeleran.

L'inici de la guerra va provocar que els subscriptors del Grup d'Artistes Independents prioritzaren altres despeses, que l'activitat galerista barcelonina disminuís, que la majoria de les galeries plegaren o es traslladaren a l'estranger –com va fer la Sala Parés per exemple– i que la Junta Municipal d'Exposicions d'Art de Barcelona es reconvertinga el mateix juliol de 1936 amb la col·laboració de les seccions de belles arts dels sindicats obres UGT i CNT.

Un exemple significatiu de les repercussions de la guerra en les galeries, que va afectar Commeleran i el Grup d'Artistes Independents, és el de la Sala Gaspar (Permanyer, 1987: 31). Després de començada la guerra, la Sala Gaspar ja no va poder organitzar les exposicions periòdiques del Grup d'Artistes Independents, perquè el fill i el nebot del propietari van ser mobilitzats i el negoci solament va sobreviure baratant obres d'art per aliments. Una vegada acabada la guerra, quan el propietari va reprendre les exposicions el 16 de desembre de 1939 amb obres del pintor Eliseu Maifrén Roig (Barcelona 1858 – 1940), el Grup d'Artistes Independents ja no existia. Els seus membres van córrer una sort diversa en la postguerra. Dels pintors membres del grup, solament Commeleran va romandre a Catalunya en acabar la guerra. Josep Gausachs Armengol s'exilià a Santo Domingo en 1940 i Francesc Camps Ribera, a Mèxic, on van continuar les seues creacions artístiques durant una llarga estada (Cabañas, 2003: 650). El primer va morir en l'exili dominicà l'any 1959 (Pérez Pérez, 2016: 54); mentre que Francesc Camps va tornar a Barcelona en 1980. (Gutiérrez, 1980: 29).

COMMELERAN VA SIGNAR EL MANIFEST DE L'ASSOCIACIÓ INTEL·LECTUAL PER A LA DEFENSA DE LA CULTURA D'AGOST DE 1936

Des dels mateixos inicis de la guerra, Joan Commeleran va defensar la seua llibertat creativa, la seua catalanitat i la seua religiositat amb l'intel·lecte i no amb les armes. Tot i no utilitzar les armes, el compromís amb la Catalunya republicana va ser total. Només començar la guerra, s'afermà en el seu paper de dibuixant i pintor artístic compromès amb la societat i la cultura al servei de Catalunya. Va signar el "Manifest de l'Associació Intel·lectual per a la Defensa de la Cultura" publicat en el diari *La Vanguardia* el 4 d'agost de 1936.⁸

L'associació s'havia fundat a Barcelona durant el primer trimestre del mateix 1936 adherida a altres associacions internacionals semblants. Es va constituir oficialment el

8. *La Vanguardia* (diari), 04-08-1936, 22586: 4: "Un manifiesto de la Asociación Intelectual para la Defensa de la Cultura".

dia 28 de març de 1936 sota la presidència del catedràtic i polític Jaume Serra Hunter⁹ (Manresa, 1878 – Mèxic, 1953), tres mesos després de publicar el seu primer manifest el desembre de 1935, el qual va rebre el suport de nombrosos particulars i de diverses entitats catalanes entre desembre de 1935 i març de 1936 i van signar el mateix Serra Hunter, el seu deixeble Joaquim Xirau Palau (Figueres, 1895 – Mèxic, 1946) i personalitats destacades com el periodista i polític Antoni Rovira Virgili (Tarragona, 1882 – Perpinyà, 1949) i el catedràtic i psiquiatra Emili Mira López (Santiago de Cuba, 1896 – Brasil, 1964).

Commeleran no n'era membre, de l'associació. Va signar el manifest d'agost de 1936 juntament amb altres militants del Sindicat d'Artistes Pintors i Escultors de Catalunya UGT, els quals s'hi van sumar a les signatures dels membres de número de l'associació per a donar-los suport. Per l'associació van signar el catedràtic exrector de la Universitat de Barcelona i president del Parlament de Catalunya Jaume Serra Hunter, l'escultor Mateo Fernández de Soto (Barcelona, 1881 – Mèxic, 1950), el metge J. B. Capó, el pintor Manuel Ángeles Ortiz (Jaén, 1895 – París, 1984), les mestres nacionals María Baldó Massanet (Hellín 1884 – Tolosa de Llanguedoc 1964) i Dorotea Lecumberri Jansoro, els arquitectes Josep Lluís Sert López (Barcelona, 1902 – 1983), Joan Larrosa i Joan Capdevila Elias (Barcelona, 1910 - Madrid, 2013), i els conservadors d'art Santiago Meléndez i Salvador Caracena. Pel Sindicat d'Artistes Pintors i Escultors de Catalunya UGT ho van fer els escultors Josep Granyer Giralt, Adolfo Armengod, Martí Llauredó Mariscot, Apel·les Fenosa Florensa (Barcelona, 1899 – París, 1988), Miquel Paredes Fonollà (Barcelona, 1901 – Ceret, 1980), Florencio Cujalrán, Josep Viladomat Massanas (Manlleu, 1899 – Escaldes-Engordany, 1989), Rafael Salanic Bàlius (Barcelona, 1895 – 1990), Enric Casanovas Roy (Barcelona, 1882 – 1948), Víctor Moré Verdaguer (Barcelona, 1891 – Canovelles, 1967), Luís S. Caballero, Jaime Martrus Riera (Manresa, 1889 – Barcelona, 1966) i Àngel Tarrach Barra-bia (Barcelona, 1898 – Cuernavaca/Mèxic, 1979); i els pintors Francesc Domingo Segura (Barcelona, 1893 – Sao Paulo, 1974), Francesc Vidal Gomà (Barcelona, 1894 – 1970), Josep Gausachs Armengol, Antonio Canadell Moragas (1898 – 1938), Julián Castedo Palau (Madrid, 1899 – ?), Albert Junyent Quinquer (Barcelona, 1903 – París, 1976), Ramón Martín Durbán Bielsa (Saragossa, 1904 – Caracas, 1968), Juan Soler Puig (1906 – 1984), José Serrano, Ferran Callicó Botella (Barcelona, 1902 – Néronde, 1968), Ramon Calsina Baró (Barcelona, 1901 – 1992), Ernest Santasugsana Santacreu (Barcelona, 1900 – Santa Coloma de Gramanet, 1964), Pere Créixams Picó (Barcelona, 1893 – 1965), Miquel Renom de Gàrate

9. Segons la tesi de doctorat de Miquel Verdaguer Turró (2010: 8), Jaume Serra Hunter va ser "un personatge polític de primer ordre i un lluitador. No sols va lluitar per la Filosofia des de la seva Càtedra d'Història de la Filosofia de la Universitat de Barcelona, sinó que va lluitar per l'educació i per la cultura en general, tant des del càrrec de rector de la Universitat de Barcelona, com des de la Regidoria de Cultura de l'Ajuntament de Barcelona o com a diputat del Parlament de Catalunya" per Esquerra Republicana de Catalunya. Es va exiliar a França en 1939 i a Mèxic en 1942. No va tornar mai a Catalunya (Passarrodona, 2010: 294).

(Barcelona 1912 – Barquisimeto/Veneçuela, 1992), Félix Elías, Pedro Flores García (Múrcia, 1897 – París, 1967), Joaquim Terruella Matilla (Barcelona, 1891 – 1957), Johan W. Roempler (Frankfurt, 1885 – París, 1967), José Ventosa Domènech (Barcelona, 1897 – Port d'Andratx, 1982), José Canyes Canyes (Banyeres del Penedès, 1905 – el Vendrell, 2001), José Ariet Olives (Barcelona 1885-¿Lleida?), Rafael de Soto (Bagà, 1915 – Berga, 1984), Enrique Climent (València 1897-Mèxic 1980), José Maria Prim Guytó (Barcelona 1907-1973), Francesc Camps Ribera, Emili Bosch Roger (Barcelona 1894-1980) i, per suposat, Joan Commeleran.

El manifest deia el següent:

Els que ho signen estan al costat de les forces antifeixistes i disposats a col·laborar amb aquestes per tots els mitjans en la lluita per la llibertat del poble.

Volem en tot moment contribuir amb el nostre esforç a la construcció d'una nova societat, facilitant i col·laborant en els treballs dels companys per a edificar junts una Catalunya nova.

Volem anar conjuntament formant un front únic amb els intel·lectuals de França i d'Espanya que s'han manifestat ja clarament i categòricament al costat del proletariat revolucionari mundial.

Esperem de tots els intel·lectuals revolucionaris de Catalunya que ens prestaran la seua col·laboració ingressant en les nostres files.

A Barcelona, a més del Sindicat d'Artistes Pintors i Escultors de la UGT, hi havia la Secció de Belles Arts del Sindicat Únic de Professions Liberals de la CNT i el Sindicat de Dibuixants Professionals adscrit a la UGT. Segons Carles Fontserè (1978: 353-377), el Sindicat de Dibuixants Professionals va ser el més actiu durant el conflicte en la generació de propaganda de guerra i revolucionària. Va ser organitzat l'abril de 1936 amb 50 afiliats, els quals van elegir president Helios Gómez Rodríguez (Sevilla, 1905 – Barcelona, 1956), els dibuixos del qual havien sigut àmpliament reproduïts per la premsa comunista durant la campanya electoral del Front Popular del febrer de 1936.

L'octubre de 1936 aquest darrer sindicat ja sumava 1800 afiliats i havia confiscat el Palau dels Marquesos de Barberà; va constituir un Comitè Revolucionari format pel mateix Helios Gómez com a secretari general i els dibuixants Josep Alumà Sans (Barcelona, 1897 – 1974), José Alloza Vilagrasa (Bujaraloz, 1905 – Caracas, 1990), Josep Bartolí Guiu (Barcelona, 1910 – Nova York, 1995), Martí Bas Blasí (Barcelona, 1910 – París, 1966), Jacint Bofarull Foraster (Barcelona, 1903 – 1977), Carles Fontserè Carrió (Barcelona, 1916 – Girona, 2007), Germà Viader Llor (Sant Feliu de Guixols, 1896 - ¿?) i Ferran Casajuana Escofet (Vilanova i la Geltrú, 1899 – Reus, 1967) com a membres. Tots ells van ser militaritzats amb un jornal diari de 10 pessetes i la seua activitat els va convertir en el centre de producció gràfica més important de Barcelona i el taller proveïdor de cartells, no solament de la UGT i del PSUC sinó tam-

bé del POUM, de la CNT, de la FAI i de les altres organitzacions. Alguns dels membres del sindicat que van ser reclutats per la seua quinta van treballar en els periòdics murals, butlletins d'informació politicomilitar, opuscles i pamflets; van fer dibuixos, cartells, pancartes o postals; van pintar murals per a decorar biblioteques i llars del combatent; van decorar vagons de tren amb consignes i figures revolucionàries, etc.

Commeleran militava en el Sindicat d'Artistes Pintors i Escultors de la UGT i, d'acord amb les idees del manifest de l'Associació Intel·lectual per a la Defensa de la Cultura, va donar suport a la creació del Casal de la Cultura patrocinat pel conseller de Cultura de la Generalitat i pel comissari de Propaganda amb un article publicat el 15 d'abril de 1937 en el setmanari *Mirador*. Commeleran va qualificar el Casal com:

[...] una vibració fecunda que pot posar en marxa les forces creadores del nostre esperit i ajudi a formar amb més fermesa i decisió la consciència i fisonomia del nostre poble.

El punt primordial de l'article era la defensa d'una catalanitat global des del punt de vista geogràfic i també una catalanitat intel·lectual presidida pel pensament, no per la força bruta de les armes, ni la violència ni la revolució: un sentiment catalanista amb la voluntat de Països Catalans:

[...] Cal cercar altra vegada els desllorigador que faci d'aglutinant i que articuli els diversos matisos diferencials d'una sèrie de pobles que abraça el recorregut comprés entre el Cap de Creus o bon xic més enllà, fins a Alacant incloses les Balears; vinculades aquestes activitats i energies és, quan trobarem l'engranatge que posi en marxa totes les característiques biològiques de clima i latitud.

[...] Sapiguen lluitar alhora contra l'esperit militar dels pronunciaments, contra l'esperit falsejat durant segles d'una Història d'Espanya elaborada a gratient per un criteri centralitzador i dèspota, contra tot esperit tèrbol i avantatgista i contra tot el món, si cal. / Però sapiguen lluitar i imprimiu en la nostra lluita tot el lirisme, grandesa i noblesa de pensament, que tant atrauen la Victòria. / Visca Catalunya. Visca el Casal de la Cultura. (Commeleran, 1937: 11)

El text és una evidència que durant la guerra Commeleran es va interessar per incidir en la preparació intel·lectual de la societat catalana a partir de la temàtica dels dibuixos com a autor mobilitzat i amb la publicació de dibuixos de temàtica literària i algun que altre article d'opinió en els mitjans de comunicació catalans de cultura, com és el cas d'aquest article en defensa del Casal de la Cultura.

Commeleran va dibuixar més les vivències de les persones que la guerra i la revolució.

Pel que fa a la tasca artística de Commeleran durant la guerra i la difusió del seu art, cal destacar l'exposició de dibuixos que va fer en la Sala Syra el juliol de 1937, sobre la qual Gustavo Cochet Hernández (Carlos Pellegrini/Argentina, 1894 – Funes/Argentina, 1979), president de la Secció de Belles Arts de la CNT (Prece, 2016: 272), va dictar una conferència el 14 del mateix juliol.¹⁰ Segons Gustavo Cochet, els artistes havien recobrat la dignitat, eren obrers de la nova indústria de les arts plàstiques. Havien deixat de ser bohemis subordinats al caprici i el mal gust dels mecenes. Ara eren artesans que depenien dels seus ideals.

A Commeleran li interessaven més les persones que les activitats bèl·liques, revolucionàries o la propaganda. Hem localitzat diverses obres de 1937 i 1938 molt representatives al respecte, en les quals l'artista reflecteix la vida quotidiana a la ciutat durant la guerra. Són *Pescateria* (1937), una tinta i aquarel·la sobre paper de 19 x 16 cm (fig. 1); *Pescadors* (1937), una altra aquarel·la i tinta sobre un paper de 28 x 20 cm; i *Paisatge urbà amb carreter* (1938), un retolador i aquarel·la sobre paper de 22 x 16 cm. Els tres dibuixos tenen en comú el tema de la preocupació pel menjar, la seua obtenció i la comercialització en la ciutat de Barcelona com a nucli urbà de rereguarda i segurament a Caldes d'Estrac on Commeleran tenia llogada una casa. Són una contemplació civil de la guerra i de la principal necessitat de les persones: aconseguir menjar.

Pescateria (1937) representa una escena de dones i homes comprant al carrer, on hi ha una caixa de peix al terra en primer terme a la dreta de la imatge (fig. 1); *Pescadors* (1937) capta el desembarcament de les caixes de peix d'un veler; i *Paisatge urbà amb carreter* (1938), on representa el moment en què un carreter s'aproxima a la portalada d'una casa amb jardí amb un sac a l'esquena.

Commeleran també va participar en l'Exposició de Primavera de 1937, que substituï el Saló de Montjuïc dels anys precedents. L'Exposició de Primavera de 1937 va ser la primera iniciativa del Consell Municipal de Barcelona normalitzadora de l'art després de l'inici de la guerra i del procés revolucionari. Encara que fora de temps, va consistir a celebrar l'exposició de primavera que tots els anys convocava la Junta Municipal d'Exposicions d'Art de Barcelona amb la col·laboració dels principals artistes de la ciutat; però ara va ser convocada amb la col·laboració del Sindicat d'Artistes, Pintors i Escultors de Catalunya UGT i de la Secció de Belles Arts del Sindicat de Professions Liberals CNT. Es va inaugurar el 15 de juliol en el vestíbul superior de l'estació dels Ferrocarrils de Catalunya de Sàrria de la Plaça de Catalunya amb l'assistència del conseller de Cultura de la Generalitat Carles Pi Sunyer (Barcelona, 1888 – Caracas, 1971), el regidor de l'Ajuntament de Barcelona Víctor Colomer Nadal (Corbins, 1896 – Mèxic, 1960) i el secretari de la Junta Municipal d'Exposicions Joan Merlí. Va estar oberta fins el 31 de juliol de 1937 i van participar 169 artistes amb 330 obres. Commeleran n'hi va exposar cinc: *Garbí*, *Riera de Caldes d'Estrac*, *Abril*, *Retrat* i *Primavera a Caldes d'Estrac* (Junta Municipal d'Exposicions d'Art, 1937: 11).

10. *La Vanguardia* (diari), 14-07-1937, 22881: p. 02: "Arte y artistas".

Figura 1: *Pescateria* (1937), tinta, aquarel·la i aiguada sobre un paper de 22,2 x 32,5 cm / Font: Comprada a l'antiquària Mercedes Durban Monreal

La participació de Commeleran cal entendre-la com una continuïtat del compromís de Commeleran adquirit amb el Saló de Montjuïc des de 1932; fins i tot s'observa la persistència dels temes representats. Els paisatges de Caldes d'Estrac en les obres de Commeleran s'expliquen pel fet d'estar casat amb Flora Zabalza Iriarte, germana de Josefina Zabalza i esposa del pintor decorador Antoni Graupera, els quals vivien a Caldes d'Estrac, localitat coneguda popularment com Caldetes, on tenia llogada una casa. Aquest és el motiu pel qual el matrimoni Commeleran es va relacionar molt amb Caldes d'Estrac, on van trobar refugi per a viure sempre que ho van necessitar, tant durant la guerra com en la postguerra. Quan Barcelona va començar a ser bombardejada, algunes delegacions diplomàtiques es van establir a Caldetes, declarada ciutat oberta, exempta de bombardeigs. En l'Ajuntament de Caldetes i en nombrosos domicilis particulars del municipi es conserven teles i dibuixos de Commeleran, la majoria bodegons, marines i paisatges urbans caldens (Arrels Cultura, 2010: 20-22).

Commeleran va fer dibuixos per a il·lustrar els escrits del seu cunyat Antoni Graupera durant la guerra. En març de 1937 Graupera va publicar un article sobre "Caldes d'Estrac" en el setmanal *Curiositats de Catalunya número 60 (20 de març de 1937)* i Commeleran li va fer tres dibuixos, un de la part vella de Caldes d'Estrac vista des de la Torre dels Encantats, l'altre de la Torre dels Encantats vista des de la riera i, el tercer, la font d'aigües curatives (Graupera, 1937a: 354, 355 i 356). En el número 69 (22 de maig de 1937) en va publicar un altre sobre "El general Lacy" i Commeleran li va fer un dibuix sobre la detenció

del general i un altre sobre l'afusellament (Graupera, 1937b: 658 i 657). El primer número del setmanal *Curiositats de Catalunya* es va publicar el 4 de gener de 1936 amb la finalitat de fer conèixer totes les valors catalanes en els diversos ordres de les activitats humanes o les que havien influït en la pàtria catalana. Era una publicació promoguda pel nacionalisme català conservador i la dirigia l'arxiver Miquel Codina Farré.¹¹

L'absència d'art de guerra en l'Exposició de Primavera de 1937, segons l'opinió de José Álvarez Lopera (1990), li serveix per argumentar que va existir una gran diferència en matèria d'art entre la política cultural de la Generalitat de Catalunya i la del Govern de la República Espanyola, sobre tot en l'etapa del ministre comunista Jesús Hernández Tomás (Múrcia 1907 – Mèxic 1971). No obstant aquesta opinió, la investigadora Immaculada Julián González (1983: 251) ens diu que la temàtica de les obres presentades en l'Exposició de Primavera de 1937 va ser, d'un costat, obres tradicionals (paisatges, retrats...), i d'un altre, escenes de la revolució i de la guerra.

Segons el mateix José Álvarez (1990), la Generalitat va protegir durant tot el conflicte l'art no compromès amb la guerra. L'Ajuntament de Barcelona i la Generalitat van aprovar un pressupost de 300.000 pessetes per a contractar els artistes catalans amb un sou de 2.000 pessetes trimestrals a canvi de produir obres per a exposar-les i vendre-les; però amb la condició que si les obres venudes no recaptaven com a mínim 500 pessetes, se'ls cancel·laria el contracte. Podem deduir que la contractació dels artistes és una plasmació de les idees de Gustavo Cochet referides a considerar-los obrers de la nova indústria de les arts plàstiques. Ara eren artesans empleats de la Generalitat i de l'Ajuntament i les creacions depenien dels seus ideals més que de les preferències dels mecenes anteriors; però també dependran dels encàrrecs de les institucions.

El més significatiu de les mobilitzacions dels artistes i dels contractes és que els van permetre la supervivència i la continuïtat de la seua tasca creativa durant la guerra, després de la desaparició dels galeristes i, en el cas de Commeleran, la pèrdua dels subscriptors del Grup d'Artistes Independents. En 1937 la Generalitat també va enviar a Mèxic un vaixell amb 121 obres de diferents artistes amb la finalitat de subhastar-les; però el vaixell va ser interceptat en alta mar per la flota de guerra franquista.

Un dels dibuixos que millor evidència la relació contractual de Joan Commeleran amb la Generalitat és *Marinada* (1937), una tinta i aquarel·la sobre paper de fil de 25 x 32 cm que va realitzar segurament en el Parc de Montjuïc el 25 de juliol de 1937 durant el "Festival Monstre a profit d'Ajut Català" organitzat pel Comissariat de Propaganda de la Generalitat amb la col·laboració dels casals d'Esquerra Republicana de Catalunya i de les joventuts d'Esquerra Republicana i Estat Català en la "Setmana pro-Ajut Català" celebrada del dilluns 19 al diumenge 25 de juliol de 1937 (Figueres, 2005: 135).

11. En el dipòsit digital de documents de la Universitat Autònoma de Barcelona hi ha digitalitzats els números 1 (1936, 4 gen.) a 92 (1937, 30 oct.) [URL: <https://ddd.uab.cat/record/53794>] Accés el 25 d'agost de 2018.

Figura 2: *Marinada* (1937),
tinta i aquarel·la sobre paper
de fil de 25 x 32 cm. /
Font: Comprada a l'antiquari
Bernat Simó Pons

El dibuix (fig. 2) és un testimoni visual de l'actuació de l'Orfeó Català del mestre Millet [Lluís Millet Pagès (el Masnou, 1867 – Barcelona, 1941)], que va executar la sardana *Marinada* del músic valencià Antoni Pérez Moya (València, 1884 – Barcelona, 1964) acompanyat per la Cobla Barcelona AM, la interpretació de la qual va dirigir el mateix Antoni Pérez Moya. La van ballar les colles de sardanistes "Florida" de Foment de la Sardana i "Roses i clavells" de de l'Agrupació Sardanista. El testimoni gràfic de la celebració que ens ha llegat Commeleran és un document de primera magnitud, no solament per la representació animada de la cobla, el públic i els sardanistes, sinó pel paisatge urbà amb els arbres, les cases i l'edifici que ens recorda l'ermita de Santa Madrona al fons de l'escena. I sobretot pels diversos personatges representants. Crida l'atenció, en una escena d'alegria, on tots contemplen el ball i escolten els músics, la figura fosca d'una dona trista i mentalment absent del panorama festiu. Està en primer terme a la dreta de l'escena. Va vestida de cap a peus amb roba negra, amb un davantal i un mocador que li cobreix els cabells.

En 1938 no hi va haver cap Exposició de Primavera, segurament per les adversitats de les batalles en el front d'Aragó i les divisions polítiques internes desencadenades per la persecució del POUM i de la CNT després de maig de 1937 –l'agost de 1937 les autoritats van tancar la sala d'exposicions de la CNT a Barcelona; però sí que va haver una Exposició de Tardor inaugurada l'1 d'octubre de 1938 en el Casal de la Cultura. Commeleran també va participar-hi, en la de Tardor (Vayreda, 1938a). El setmanari de literatura, art i política *Meridià* del 21 d'octubre de 1938 va reproduir la seua obra *Reco de Caldes*, un paisatge rural amb un camperol sembrant la terra a Caldes d'Estrac (Vayreda, 1938b). L'Exposició de Tardor va ser organitzada pel govern de la Generalitat, l'Ajuntament de Barcelona i la nova Junta d'Exposicions d'Art de Catalunya creada el dia 27 de maig de 1938.

Els organitzadors van demanar obres realitzades des de juliol de 1936, perquè tingueren conformitat amb els temps que corrien (Julián, 1963: 265).

Commeleran també va acudir a l'Exposició del Dibuix i del Gravat, la qual es va celebrar entre el 10 i 26 de novembre de 1938 organitzada igualment per la Generalitat de Catalunya, l'Ajuntament de Barcelona i la Junta d'Exposicions d'Art de Catalunya. Hi van participar nombrosos dibuixants i gravadors entre dones i homes: Anna Aguilera Gassol, Montserrat Barta Prats (Barcelona, 1906 – 1988), Àngels Cardona i Montserrat Fargas; Francesc Almuni (1903 – 1960), Tisner [Avel·lí Artís-Gener (Barcelona, 1912 – 2000)], Antoni Bayo, BON [Romà Bonet Sintes (Barcelona, 1886 – 1966)], Pere Clapera Argelaguer (Sant Fruitós del Bages, 1906 – Barcelona, 1984), Josep Clarà Ayats (Olot, 1878 – Barcelona, 1958) i molts d'altres entre els quals figurava Joan Commeleran, que va guanyar el premi de la Junta d'Exposicions d'Art de Catalunya a un dibuix d'autor mobilitzat i d'assumptes del front en aquesta Exposició del Dibuix i del Gravat. El jurat dels premis, creats per la Generalitat i pel pintor Francesc Planas Doria (Sabadell, 1879 – Barcelona, 1955), va estar presidit per Josep Dunyach Sala (Barcelona, 1886 – 1957) i integrat pels vocals Feliu Elias Bracon (Barcelona, 1878 – ? 1948), Francesc Domingo Segura, Emili Bosch Roger i Sebastià Gasch Carreras (Barcelona, 1897 – 1980).¹²

Aquesta exposició va coincidir amb una altra del Comissariat del CRIM 16 de Barcelona, organitzada pel mateix Comissariat i per la Comissió de Cultura de la caserna Francesc Macià amb la col·laboració oficial del CRIM nº 16 amb la finalitat de contribuir a la subscripció de roba d'abric per als combatents i en homenatge a la defensa de Madrid amb la venda de les obres exposades.¹³

Segons la crítica de Magí Albert Cassanyes Mestre (Sitges, 1893 – Barcelona, 1956), publicada en el setmanari de literatura, art i política *Meridià*, en l'Exposició del Dibuix i del Gravat de novembre de 1938 van predominar els dibuixos de tema bèl·lic amb un efectisme melodramàtic, ombrívol i torturat (Cassanyes, 1938: 4). Commeleran havia estat mobilitzat i va testimoniar en els seus dibuixos percepcions personals i fets emblemàtics viscuts de la guerra; però sense renunciar a la seua idiosincràsia. Aquest és el motiu pel qual els dibuixos de Commeleran contrasten força amb els dels autors revolucionaris de l'òrbita soviètica com Helios Gómez.¹⁴

12. *La Vanguardia* (diari), 16-11-1938, 23297: 03, "Los premios oficiales en 'la Exposición del Dibuix i del Gravat 1938'".

13. *La Vanguardia* (diari), 15-11-1938, 23296: 02, "Exposición periódicos murales y trabajos artísticos organizada por el Comissariat del CRIM 16".

14. L'estiu de 2014 el Museu Memorial de l'Exili de Catalunya va acollir una exposició d'homenatge de l'obra revolucionària i de guerra d'Helios Gómez. Sobre l'obra revolucionària d'Helios Gómez vegeu (Font, et al. 2013).

Figura 3: *Llardecans* (1938),
tinta, aquarel·la i aiguada
sobre un paper de 22,2 x
32,5 cm / Font: Comprada a
l'antiquària Mercedes Durban
Monreal

Vull destacar un dibuix molt significatiu de Commeleran, que hem rescatat, on representa la marxa d'uns soldats en retirada per un carrer de Llardecans¹⁵ en 1938 (fig. 3). És una composició equilibrada, amb el campanar de l'església del poble al fons del carrer per on desfilen els soldats, la marxa dels quals es observa per un camperol d'edat avançada assegut al costat de la portalada de casa, on hi ha una velleta amb un nen petit contemplant també el pas dels homes armats. Al costat del vell assegut, hi ha dibuixat un burret català negre amb l'albarda. Si fem predominar una visió bèl·lica de l'obra, podem titular-la *La 44 Divisió a Llardecans* (1938), perquè l'abril de 1938 la 44 Divisió de l'Exèrcit Popular de la República es va concentrar a Llardecans¹⁶ després d'haver abandonat Lleida ocupada per les tropes franquistes (Engel, 2005: 305); però Commeleran la va titular *Llardecans* (1938), perquè va fer una representació fonamentalment civil de l'escena.

És una tinta, aquarel·la i aiguada sobre un paper de 22,2 x 32,5 cm amb una resolució del tema molt emblemàtica d'allò que observava i expressava Commeleran de la guerra amb dibuixos del natural. Es una visió fonamentalment civil com hem vist, tot i representar un episodi del front d'Aragó d'abril de 1938; perquè el primer terme del dibuix l'ocupen els avis amb el net i el burret català amb l'albarda, una bestia vital per a cultivar el camp i sobreviure, els quals estan resignats davant el passar dels soldats i el transcórrer de la guerra. A Commeleran li interessaven més les vivències de les persones que la guerra. En *Llardecans* tornem a voler una contemplació fonamentalment civil de la guerra, com va fer en les figures 1 i 2, que també està en un dibuix amb soldats, perquè

15. Segurament el campanar de l'església dedicada a l'advocació de Santa Maria.

16. El Beato Pere Tarrés (2008: 135, 143, 144, 132, 133, 148, 170, 189, 207, 225, 228, 277 i 332) va estar a Llardecans com a soldat entre abril i novembre de 1938 segon recorda en el seu *diari de guerra*. En la pàgina 145 diu: "he pogut resar el rosari a l'habitació" [en Llardecans].

el primer terme l'ocupen l'avi, l'àvia, el net i el burret català amb l'albarda, que pateixen la guerra sense ser-ne protagonistes. La dona ens recorda la del dibuix de la sardana *Marinada* (fig. 2), perquè va vestida de cap a peus amb roba negra, amb un mocador que li cobreix els cabells i un davantal. És de nou una figura fosca, trista i mentalment absent del panorama.

La hipòtesi sobre el predomini de la representació d'una visió civil de la guerra i de les seues repercussions sobre la vida dels catalans en les obres de Commeleran la corrobora també l'única obra de la guerra que hem localitzat en la web sobre museus en línia de Catalunya.¹⁷ Hi trobem 23 referències¹⁸ d'obres de Commeleran –4 en el Museu d'Història de la Ciutat de Girona, 2 en el Museu de les Cultures del Vi de Catalunya de Vilafranca del Penedès, 5 en el Museu de Valls, 1 en el Museu Marítim de Barcelona, 2 en el Museu de l'Empordà de Figueres, 2 en el Museu de Caldes de Montbui, 1 en el Museu Municipal Vicenç Ros de Martorell, 3 en el Museu d'Història de L'Hospitalet de Llobregat, 2 en el Museu de Montserrat de Monistrol de Montserrat i 1 en el Museu Municipal de Tossa de Mar– però solament una és de 1937, la qual està dipositada en el Museu de les Cultures del Vi de Catalunya de Vilafranca del Penedès. És una aquarel·la sobre paper de 37,5 x 48 cm amb una vista d'un corral de fusta malmès, amb un carro a l'esquerra i quatre gallines

LA COL·LABORACIÓ ARTÍSTICA DE COMMELERAN EN *NOVA IBERIA* I *MERIDIÀ* VA ESTAR ALLUNYADA DE L'AGIT-PROP D'INSPIRACIÓ SOVIÈTICA

Durant la guerra, Commeleran també va intensificar la col·laboració artística en les revistes catalanes iniciada en 1931 amb un dibuix d'una dona a tota pàgina publicat en la revista *D'Ací i d'Allà*;¹⁹ però ara –1936 a 1939– ho farà en dues revistes de nova creació específiques dels temps de la guerra: *Nova Iberia* i *Meridià*.

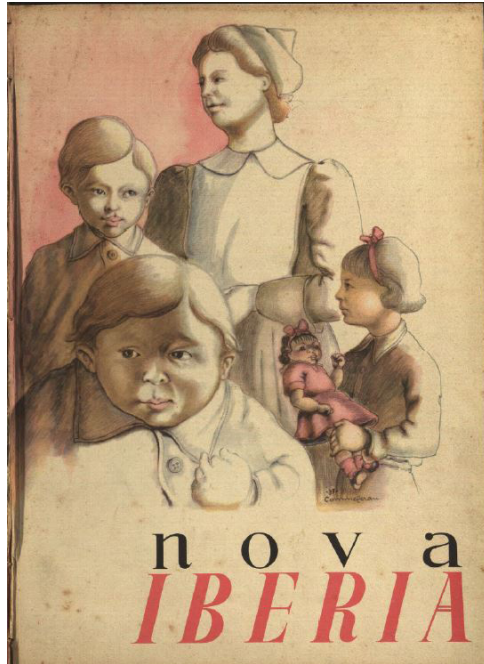
Nova Iberia va començar a ser editada en gener de 1937 pel Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya, el qual s'havia creat en Barcelona el 3 d'octubre de 1936. La dirigia Jaume Miravittles Navarra (Figueres, 1906 – Barcelona 1988). Era una revista mensual il·lustrada de qualitat amb l'objectiu d'informar sobre les activitats de

17. [URL: <http://museusenlinia.gencat.cat/index.php>] Accés el 24 d'agost de 2018.

18. En la web sobre museus en línia de Catalunya no estan donades de alta totes les obres de Commeleran conservades en els museus de Catalunya. Un exemple és el resultat de la consulta que he fet el 24 d'agost de 2018 sobre les obres de Commeleran en el Museu de Montserrat de Monistrol de Montserrat. La web ens diu que n'hi ha dues; però segons els inventaris del mateix museu n'hi ha 28 obres.

19. En *D'Ací i d'Allà* (revista mensual creada en 1918 i trimestral des del final de 1931), novembre 1931, vol. 20, 167: 440, hi ha un dibuix publicat de Commeleran que representa una dona jove asseguda en una cadira, vista de cara i amb una mirada melancòlica, que l'artista va dibuixar del natural en la Mina de Plom.

Figura 4: *Nova Iberia* nº 2 (1937),
il·lustració de Joan Commeleran impresa
en la tapa de la revista de 26 x 36 cm
/ Font: Comprada a l'antiquari Pedro
Pasquín Comalrena de Sobregrau

Catalunya en el context de la guerra. Es conserven quatre números,²⁰ encara que els dos darrers van ser editats conjuntament com a número doble. En els exemplars conservats hi ha il·lustracions realitzades per Antoni Clavé Sanmartí (Barcelona, 1913 – Sant Tropez, 2005) en el número 1, Francesc Domingo Segura en el número 3-4 i Joan Commeleran en el número 2. S'hi van publicar textos de Lluís Companys Jover (Tarrós, 1882 – Barcelona, 1940), Eduard Fontserè Riba (Barcelona, 1870 – 1970), Francesc Galí, el mateix Jaume Miravittles, Mercè Verdaguer, Ramon Vinyes Cluet (Berga, 1882 – Barcelona, 1952) i altres.

Commeleran va dibuixar la tapa del número 2 de febrer de 1937. El tema són dos xiquets, una xiqueta amb una nina a les mans i una infermera. El dibuix dona testimoni de l'assistència infantil a càrrec de la Generalitat de Catalunya en els establiments de nova planta o expropiats als particulars.

Meridià era una revista setmanal nascuda el 14 de gener de 1938 com a tribuna del Front Intel·lectual Antifeixista i es va publicar fins el 14 de gener de 1939 (Torrent, Tasis, 1966: 659). El seu director va ser l'escriptor i pintor Antoni Fuster Valldeperes (Reus

20. En l'adreça web [<http://mdc2.cbuc.cat/cdm/search/collection/novaiberia>] podeu consultar els 4 exemplars conservats. Accés el 3 d'agost de 2018.

1895 – Barcelona 1942) i el cap de redacció, Joan Merli Pahissa. Els redactors: Sebastià Gasch Carreras, Domènec Guansé Salesas (Tarragona, 1894 – Barcelona, 1978), Lluís Montanyà Angelet (Barcelona, 1903 – Ginebra, 1985), Pere Quart [Joan Oliver Sallarès (Sabadell, 1899 – Barcelona, 1986)], Josep Roure Torent (Barcelona, 1902 – Mèxic, 1955), Manuel Serra Moret (Vic, 1884 – Perpinyà, 1963) i Manuel Valldeperes Jaquetot (Barcelona, 1902 – Santo Domingo, 1970).

La col·laboració artística de Commeleran en *Meridià* es va desenvolupar entorn a dibuixos per a il·lustrar creacions literàries d'autors catalans, els quals lliurava al seu amic Joan Merli, cap de redacció. Hem localitzat quatre il·lustracions signades per Commeleran.

La primera està en la pàgina 5 del número 10 de *Meridià* publicat el 18 de març de 1938, on hi ha reproduït un dibuix de Commeleran que il·lustra el conte "El permís" de Joaquim Morera Falcó. El dibuix representa una escena del soldat de permís a Barcelona, en la sala de ball Shangai. El soldat està de peu, amb un cigarret a la mà dreta. Parla amb una noia rossa asseguda. Al fons, les parelles estan ballant. El dibuix il·lustra un dels moments viscut pel protagonista del conte de Joaquim Morera, que va estar destinat en el front d'Aragó. El conte narra les vivències d'un soldat que, després de set mesos en el front, torna a Barcelona de permís. Segons la classificació de Maria Campillo (2011: 258) sobre les formes narratives coetànies de la guerra civil, el conte de Morera forma part de la literatura de l'experiència amb una descripció episòdica de l'ambient viscut, un apunt impressionista sobre el soldat de permís i la seua mediació reflexiva.

La segona il·lustració signada per Commeleran està en la pàgina 5 del número 15 de la revista *Meridià* publicada el 22 d'abril de 1938, on hi ha reproduït un dibuix que il·lustra el conte "L'oració d'una dona" d'Anna Murià Romaní (Barcelona, 1904 – Terrassa, 2002). El dibuix (Fig. 5) representa una dona bella amb un ram de flors a les mans, que enfosqueix les dues teles del Greco que contempla al fons de l'escena. Un vell vestit de negre i cara de sàtir mira la dona i li assenyala una de les teles, la de Sant Lluís de Gonçaga, el sant de la virginitat. El dibuix il·lustra el moment inicial del conte d'Anna Murià, novel·lista i secretària de la Institució de les Lletres Catalanes fundada per la Generalitat de Catalunya en setembre de 1937. El conte narra la visita al museu d'una dona que escampa un aire de temptació, la bellesa de la qual enfosquís les obres d'art del Greco que contempla. Un home de negre vell amb cara de sàtir li mostra la tela de Sant Lluís de Gonçaga i li proposa resar la vella fórmula doctrinal del parenostre; però la dona no pot recitar-lo, perquè quelcom li entela la memòria. Llavors, recita una oració imprevista, feta d'ella mateixa, mai dita, que ocupa la majoria de la narració, on repassa tota la seua vida.

La tercera il·lustració està en la pàgina 5 del número 20 publicat el 27 de maig de 1938, on hi ha reproduït un dibuix que il·lustra el conte "Joan de la Sort" de Josep Torrella Pineda (Sabadell, 1909 – 2003). El dibuix representa dos homes conversant en la coberta d'un vaixell que navega. El conte narra com Joanet es desempallega de la preocupació de la seua sort i s'obsessiona per esdevenir víctima de grans calamitats. Ho fa després d'un viatge d'aqueixos que conviden els desconeguts a fer-se les confessions més íntimes. El dibuix de Commeleran il·lustra el moment de la conversa de Joanet amb el desconegut.

Figura 5: *L'oració d'una dona* (1938), carbonet sobre paper de 24 x 30 cm [dibuix original lliurat per Commelerant a Merlí per a il·lustrar el conte d'Anna Murià] / Font: Comprada a l'antiquari Pedro Porta Font

La quarta i darrera il·lustració localitzada està en la pàgina 5 del número 26 de Meridià publicat el 8 de juliol de 1938, on hi ha reproduït un dibuix que il·lustra el conte "L'agonia d'un infant" d'Edgard Farrena. El dibuix representa un home assegut en una cadira al costat de la filla moribunda en el llit, la Dolors. El conte és un relat sobre la desesperació dels familiars i el dubte sobre la bondat de Déu, perquè s'emporta una ànima tendra.

CONCLUSIONS

Un fet singular i alhora significatiu de la llibertat pictòrica de Commeleran durant la guerra és que mai no va renunciar al seu compromís humà, religiós i català. Ho demostra el conjunt de la seua obra; però sobretot el dibuix que il·lustra el conte d'Anna Murià "L'oració d'una dona" d'abril de 1938 (fig. 5) i, principalment, l'obra encara no referenciada en este article *Escena nadalenca* [*Sagrada Família*] (1937), un llapis al carbó i aquarel·la sobre paper de 28,5 x 22,5 cm amb marca d'aigua La Celidense dibuixat per al Nadal de 1937 (fig. 6).

En una llar humil, ens representa una escena familiar de felicitat serena. Un pare i una mare contemplen somrients el seu fill, qui mira la mare mentre agafa una cinta que el pare li ofereix com si estiguera jugant amb ell. Mentre, la mare sembla que li vol donar unes farinetes. L'escena és observada des de la finestra per un colom. Aquest moment

familiar i quotidià evoca, pels personatges que hi apareixen, la Sagrada Família i l'Esperit Sant. L'absència de l'aurèola els humanitza; però sense dubtes són els personatges principals del Nadal. L'artista sempre va tenir present la celebració del Nadal amb la rememoració de Jesús, Josep, Maria i l'Esperit Sant. Segons Commeleran (1962: 42), el Nadal "ens predisposa a tots, ens retorna a espais més purs, no contaminats per la fredor".

Miguel Ángel Gamonal (2014: 173 i 186) situa a Joan Commeleran entre els exemples de pràctica artística del nacionalisme català en la revista *Mirador*, que no era de l'agit-prop d'inspiració soviètica, ens diu. L'opinió de Gamonal corrobora la nostra visió. A Commeleran li van interessar més les vivències de les persones que les activitats bèl·liques, revolucionàries o la propaganda. Les temàtiques de les seues creacions artístiques es van mantenir allunyades de l'agit-prop d'inspiració soviètica com ho demostren les il·lustracions publicades a *Nova Iberia* i *Meridià*, les obres rescatades dels antiquaris que hem reproduït en l'article, l'aquarel·la conservada en el Museu de les Cultures del Vi de Catalunya de Vilafranca del Penedès i les que va mostrar en les exposicions de 1937 i 1938 sobre les quals ens informen els catàlegs respectius i la premsa de l'època. Totes elles constitueixen una documentació gràfica de primera magnitud per a conèixer millor les vivències de les persones no combatents durant la guerra a Catalunya, algunes activitats culturals organitzades per la Generalitat i la pràctica per part dels catòlics d'un intimisme religiós en la rereguarda republicana. Com va dir en el seu moment Joan Perucho (1991), les seues obres atresoren la memòria del país, que és Catalunya.

...

Els primers anys de la postguerra van ser extremadament difícils per a Joan Commeleran. Encara no hem trobat documentació sobre què li va passar en 1939 quan les tropes franquistes van ocupar Catalunya. Estic desenvolupant una investigació sobre el compromís artístic de Commeleran després de la guerra, la qual donaré a conèixer en breu en un altre article.²¹ Va ser una època de fam i incerteses. Solament se'n sortirà amb el treball de temes religiosos en lloc dels que havia fet fins llavors, és a dir, les vivències de les persones, els paisatges urbans animats i les dones dels suburbis de Barcelona. El canvi de prioritats temàtica no va ser immediat i, tot i fer-lo, mai no va compartir les directrius de l'art franquista, motiu pel qual no pot ser considerat un pintor i dibuixant franquista. Encertadament, Xavier Barral (1996) distingeix entre art del franquisme i art sota el Franquisme en la introducció del seu llibre col·lectiu per a diferenciar com cal els artistes catalans de l'època franquista. Joan Commeleran serà un artista sota el Franquisme segons les seues precisions.

21. Per a saber-ne més sobre l'artista durant la postguerra podeu consultar l'article de Josep Maria Cadena (2002) publicat en el centenari del naixement del pintor i la veu Joan Commeleran en el blogspot *Pintors i dibuixants catalans* [URL: <https://pintors-catalans.blogspot.com/>]. Accés el 4 d'agost de 2018.

Figura 6: *Escena natalenca* [*Sagrada Família*] (1937), llapis al carbó i aquarel·la sobre paper de 28,5 x 22,5 cm. / Font: Comprada a l'antiquari Daniel Román

El canvi de temàtica el farà aconsellat per i amb el suport de Manuel Brunet Solà (Vic, 1889 – Figueres, 1956), el qual tampoc no pot ser considerat un intel·lectual franquista (Montero, 2016). Entre 1940 i 1945 encara va il·lustrar llibres i va dibuixar i pintar fonamentalment bodegons, retrats i paisatges urbans que malvenia a Barcelona, a Caldes d'Estrac i a Artajona. La família Commeleran passava temporades en tots tres municipis. Recordem que Caldes d'Estrac era un refugi segur per la vinculació mantinguda gràcies al fet de viure-hi la germana de la seua esposa. Artajona també, perquè residien els pares de la seua esposa i era la llar on deixar els fills amb els seus avis materns. Ambdós municipis van ser els llocs on s'evadien dels problemes econòmics i de salut que patien a la Barcelona de la postguerra. La cunyada, el cunyat i els pares de la dona els acollien sempre que ho necessitaven. Manuel Brunet ens dona un testimoni de primera mà sobre el canvi temàtic en un article publicat en el setmanari *Destino* el 6 d'octubre de 1945. Va qualificar Commeleran d'esforçat renovador de la pintura religiosa; que pintava les anunciacions per devoció i que havia decorat amb legions d'àngels la capella del Sagrament de Santa Maria del Mar (Brunet, 1945: 15).

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ÁLVAREZ LOPERA, J. (1990): "Arte para una guerra. La actividad artística en la España republicana durante la Guerra Civil", *Cuadernos de Arte e Iconografía*, Tomo III – 5, Revista Virtual de la Fundación Universitaria Española [URL: http://www.fuesp.com/pdfs_revistas/cai/5/cai-5-8.pdf]. Accés el 3 d'agost de 2018.
- ARRELS CULTURA (2010): "La Festa Major de Caldetes i el pintor Joan Commeleran", a *Les nostres rodalies, Sant Andreu de Llevaneres, Caldes d'Estrac, Sant Vicenç de Montalt*, 119: 20-22. [URL: http://issuu.com/rodalies/docs/rodalies_octubre_2010] Accés el 3 d'agost de 2018.
- BARRAL ALTET, Xavier, et al. (1996): *L'Art de la victòria: belles arts i franquisme a Catalunya*, Columna CAT., Barcelona.
- BENET, Rafael (2006): *Cròniques d'art de Catalunya 1934-1936*, Fundació Rafael Benet, Barcelona.
- BRUNET, M. (1945): "Las anunciaciones de Commeleran", *Destino* (setmanari), 06-10-1945, 429: 14-15.
- CABAÑAS BRAVO, M. (coord.) (2003): *El arte español fuera de España*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid.
- CADENA, J.M. (2002): "Joan Commeleran en el seu centenari", *Serra d'or portantveu del "Chor Montserratí"*, 515: 46-51.
- CAMPILLO, M. (2011): "La guerra civil en la narrativa catalana", *Catalan Historical Review*, 4: 257-268.
- CASSANYES, M.A. (1938): "Exposició del Dibuix i del Gravat 1938 I", *Meridià* (setmanari de literatura, art i política), 03-12-1938, 47: 4.
- COMMELERAN, J. (1937): "El Casal de Cultura", *Mirador* (setmanari), 15-04-1937, 416: 11.
- COMMELERAN, J. (1962): "El arte y las felicitaciones navideñas", *Ensayo (Boletín de las Escuelas de Artes y Oficios Artísticos y Superior de Bellas Artes de San Jorge de Barcelona)*, 14: 42-43.
- ENGEL MASOÑIVER, C. (2005): *Historia de las Brigadas Mixtas del Ejército Popular de la República, 1936-1939*, Almena Ediciones, Madrid.
- FIGUERES ARTIGUES, J.M. (2005): "Guerra i informació radiofònica. La programació de Ràdio Barcelona durant la Guerra Civil espanyola (1936-1939)", *Treballs de Comunicació [Societat Catalana de Comunicació]*, 19: 113-160.
- FONTSERÈ CARRIÓ, C. (1978): "El Sindicato de Dibujantes Profesionales", a *Carteles de la República y de la Guerra Civil*, La Gaya Ciencia, Barcelona, pp. 353-377.
- FONT, J.; GÓMEZ, G.; MARCELLÁN, A.; MIGNOT, C.; LEMAÏTRE, J.; TILNIAV, M.; JIMÉNEZ, J.L. (2013): *Helios Gómez, la révolution graphique*, A.C.H.G./Association Mémoire Graphique, Barcelona.
- GAMONAL TORRES, Miguel Ángel (2014): "Arte de urgencia: aportaciones al debate crítico sobre el arte de propaganda en la Guerra Civil española", *Cuadernos de Arte de la Universidad de Granada*, 169-190.

- GARRUT, J.M. (1974): *Dos siglos de pintura catalana (XIX y XX)*, Ibérica Europea de Ediciones S.A., Madrid.
- GIFREDÀ, M. (1932): "Les exposicions", *Mirador* (setmanari) 27-10-1932, 195: 7.
- GIRALT-MIRACLE, d. (1980): "El Grup d'Artistes Independents (1932-1936) rememorat", *Avui* (diari), 12-10-1980, 1380: 29.
- GRAUPERA, A. (1937a): "Caldes d'Estrac", *Curiositats de Catalunya* (setmanal), 20-03-1937, 60: 354-356).
- GRAUPERA, A. (1937b): "El general Lacy", *Curiositats de Catalunya* (setmanal), 22-05-1937, 69: 656-661).
- GUAL, E.F. (1933): "Una exposició i un llibre. Exposició del G.A.I.", *Mirador* (setmanari) 14-09-1933, 241: 7.
- GUTIÉRREZ, F. (1980): "Grup d'Artistes Independents, en la Pedrera". *La Vanguardia* (diari), 04-10-1980, 35553: 29.
- ISUS VENTURA, S. (2012): *L'escultor Josep Granyer i Giralta*, Universitat de Barcelona, Barcelona (Tesis doctoral).
- JULIÁN GONZÁLEZ, I. (1983): "Exposiciones y concursos en el período 1936-1939 en Barcelona", *D'Art*, 8-9: 231-285.
- JUNTA MUNICIPAL d'EXPOSICIONS d'ART (1932): *Exposició de Primavera 1932 Saló de Montjuïc. Palau Nacional, Parc de Montjuïc. 22 de maig – 3 de juliol*, Junta Municipal d'Exposicions d'Art, Barcelona.
- JUNTA MUNICIPAL d'EXPOSICIONS d'ART (1933): *Exposició de Primavera 1933 Saló de Montjuïc. Saló de Barcelona. Al Palau de Projeccions del Parc de Montjuïc. 20 de maig – 2 de juliol*, Junta Municipal d'Exposicions d'Art, Barcelona.
- JUNTA MUNICIPAL d'EXPOSICIONS d'ART (1934): *Saló d'Art Modern (Palau de la Metal·lúrgia) Exposició de Primavera 1934 Saló de Montjuïc. Saló de Barcelona. Al Palau de Projeccions del Parc de Montjuïc. 20 de maig – 8 de juliol*, Junta Municipal d'Exposicions d'Art, Barcelona.
- JUNTA MUNICIPAL d'EXPOSICIONS d'ART (1935): *Saló d'Art Modern. Av. Pi i Margall Parc de Montjuïc. Exposició de Primavera 1935 Saló de Montjuïc. Saló de Barcelona. Al Palau de Projeccions del Parc de Montjuïc. 19 de maig – 7 de juliol*, Junta Municipal d'Exposicions d'Art, Barcelona.
- JUNTA MUNICIPAL d'EXPOSICIONS d'ART (1936): *Exposició de Primavera 1936. Saló de Montjuïc del 21 de maig al 12 de juliol*, Junta Municipal d'Exposicions d'Art, Barcelona.
- JUNTA MUNICIPAL d'EXPOSICIONS d'ART (1937): *Exposició de Primavera 1937 amb la col·laboració del Sindicat d'Artistes, Pintors i Escultors de Catalunya UGT i de la Secció de Belles Arts del Sindicat de Professions Liberals CNT del 15 al 31 de juliol al vestíbul superior de l'estació dels Ferrocarrils de Catalunya*, Junta Municipal d'Exposicions d'Art, Barcelona.
- MIRALLES, F. (1998): *Historia de l'Art Català. Volum VIII. L'època de les avantguardes 1917-1970*, Edicions 62, Barcelona.

- MONREAL TEJADA, L. (1992): *Joan Commeleran (dibuixos). El pintor peregrino*, Editorial Planeta, Barcelona.
- MONTERO AULET, Francesc (2016): *Manuel Brunet: El periodisme d'idees a l'ull de l'huracà*, Editorial Afers, S.L., Cataroja.
- MONTMANY, A., COSO, T., LÓPEZ, C. (2002): *Repertori de catàlegs d'exposicions col·lectives d'art a Catalunya (fins a l'any 1938)*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
- MONTMANY, A., NAVARRO, M., TORT, M. (1999): *Repertori d'exposicions individuals d'art a Catalunya (fins a l'any 1938)*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
- MUSÉE DU JEU PAUME (1936): *L'Art Espagnol Contemporain (Peinture et Sculpture). Paris: Musée des Écoles Étrangères, février-mars 1936*, Éditions des Musées Nationaux, Paris.
- PASSARRODONA, M. (2010): *França 1939. La cultura catalana exiliada*, Ara Llibres SCCL, Barcelona.
- PÉREZ PÉREZ, S. (2016): *Artistas españoles exiliados en el Caribe: el caso de la República Dominicana y Vela Zanetti*, Universitat Complutense, Madrid (Tesis doctoral). [URL: <https://eprints.ucm.es/38212/1/T37422.pdf>]. Accés el 7 d'agost de 2018.
- PÉREZ SEGURA, J. (2002): *Arte moderno, vanguardia y estado: la sociedad de artistas ibéricos y la República (1931-1936)*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid.
- PERMANYER, LI. (1987): "Los Gaspares", *La Vanguardia* (diari), 15-11-1987, 38044: 31.
- PRECE, M.E. (2016): "Los caprichos. Crónicas de una guerra, de Gustavo Cochet", *Revista Caracol*, 11: 270-279.
- PERUCHO, J. (1991): "La portada tancada: Commeleran", *Avui* (diari), 5-10-1991, 5003: 49.
- SPIEGEL, O. (2001): "El centenario de Joan Merli rescata la figura de un promotor de arte olvidado", *La Vanguardia* (diari), 11-05-2001, 42927: 43.
- TARRÉS, Beato P. (2008): *El meu diari de guerra*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, S.A., Barcelona.
- TORRENT, Joan; TAVIS, Rafael (1966): *Història de la premsa catalana*, Barcelona, Bruguera, volum I.
- VERDAGUER TURRÓ, M. (2010): *Jaume Serra Hunter i la teoria de la cultura en el Noucentisme*, Universitat de Girona, Girona (Tesis doctoral).
- VAYREDA, R. De P. (1938a): "Saló de Tardor 1938. La pintura I", *Meridià* (setmanari de literatura, art i política) 14-10-1938, 40: 4.
- VAYREDA, R. De P. (1938b): "Saló de Tardor 1938. La pintura II", *Meridià* (setmanari de literatura, art i política) 21-10-1938, 41: 4.

Webgrafia

- [URL: <http://www.arte.sbhac.net/Carteles/Externos/ConcursosCarteles1936-39.pdf>] Accés el 5 d'agost de 2018.
- [URL: <http://www.bcn.cat/museupicasso/es/exposiciones/picasso-retratos/>] Accés el 5 d'agost de 2018.
- [URL: <http://mdc2.cbuc.cat/cdm/search/collection/novaiberia>] Accés el 3 d'agost de 2018.
- [URL: <http://www.encyclopedia.cat/>] Accés el 2 d'agost de 2018.
- [URL: https://ddd.uab.cat/pub/lilibres/1936/60057/exppri_a1936.pdf] Accés el 8 d'agost de 2018.
- [URL: http://ddd.uab.cat/pub/lilibres/1937/60058/exppri_a1937.pdf] Accés el 2 d'agost de 2018.
- [URL: <https://ddd.uab.cat/record/53794>] Accés el 25 d'agost de 2018.
- [URL: <http://museusenlinia.gencat.cat/index.php>] Accés el 24 d'agost de 2018.
- [URL: <https://pintors-catalans.blogspot.com/>] Accés el 4 d'agost de 2018.